

PAŽINIMAS IR VEIKLA

Kontrafaktiniai sąlyginiai teiginiai istoriografijoje*

Zenonas Norkus

humanitarinių mokslų daktaras,
Vilniaus universiteto Filosofijos katedros docentas
Didlaukio 47, 2057 Vilnius
tel., faks. (370-2) 7618 90

Kas būtų buvę, jeigu lietuviai ir lenkai 1410 m. būtų pralaimėję Žalgirio mūšį? Kas būtų buvę, jeigu Lietuva 1939 m. rugsėjo mėnesį būtų įsijungusi į II Pasaulinį karą Vokietijos pusėje? Kas būtų buvę, jeigu 1940 m. birželį Lietuvos kariuomenė būtų pasipriešinusi Raudonajai Armijai? Teiginiai, vienaip arba kitaip atsakantys į tokio tipo klausimus, logikoje vadinami kontrafaktiniais sąlyginiais teiginiais (KST)¹. Tai sąlyginiai teiginiai, kurių antecedento klaidingumas yra žinomas tą teiginį išsakančiam. Straipsnio uždavinys yra glaustai apžvelgti šių teiginių teorijas analitinėje filosofijoje ir šios apžvalgos pagrindu aptarti klausimą, kaip gali būti pagrindžiami atsakymai į kontrafaktinius klausimus istorijoje.

Iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad visi kontrafaktiniai teiginiai yra klaidingi. Pasak klasikinės tiesos sampratos, teisingas teiginys tuo ir skiriasi nuo klaidingo, kad jis „atitinka“ tikrovę. Kontrafaktiniai teiginiai yra teiginiai apie neegzistuojančias dalykų padėtis ir dėl to jokios tikrovės „neatitinka“. Bet anaipol ne visi kontrafaktiniai teiginiai mums atrodo esą klaidingi arba nepriimtini. Palyginkime, pavyzdžiui, šiuos du teiginius:

*Dėkoju Alexandro von Humboldto fondui už stipendiją mokslinei stažuotei Manheimo universitete (Vokietija).

¹ Angliškai *contrary-to-fact conditionals*, arba tiesiog *counterfactuals*; vokiškai *irreale Konditionalsätze*.

(1) Jeigu šitas cukraus gabaliukas būtų įmestas į vandenį, jis iš-
tirtų.

(2) Jeigu šitas cukraus gabaliukas būtų įmestas į vandenį, jis pa-
virstų varine moneta.

Kas gali abejoti, kad į klausimą – kas atsitiktų, jeigu šitą cukraus gabaliuką įmestume į vandenį, – geriau atsako pirmasis teiginys, bet ne antrasis. Taip yra, nors abiejų teiginių antecedentai ir konsekventai yra klaidingi teiginiai, neatitinkantys tikrovės. Iš tikrųjų cukraus gabaliukas tebeguli cukrinėje ir nėra nei ištirpęs, nei pavirtęs vario moneta. Taigi tenka konstatuoti, kad ne visi teiginiai apie „nebūtus“ ar „išsigalvotus“ dalykus yra lygiaverčiai.

Analitinėje filosofijoje egzistuoja bent trys teorijos, nevienodai atsa-
kančios į klausimą, kuo skiriasi „geri“ KST nuo „blogų“. Tai metalingvis-
tinė, ontologinė ir supozicinė² teorijos. Pirmosios dvi kelia sau tikslą su-
formuluoti KST tiesos sąlygas. KST tiesos sąlygų teorija turi atsakyti į
klausimą: kuo teisingas KST skiriasi nuo klaidingo? Atramos taškas ap-
mąstymams šiuo atveju yra tiesos verčių matrica, apibrėžianti materialinę
implikaciją kaip loginį operatorių („t“ reiškia „tiesa“, „k“ – klaida).

Šitaip ar taip, KST visų pirma yra sąlyginiai teiginiai, o materialioji
implikacija gali būti laikoma jungties „jeigu..., tai...“
reikšmės eksplikatu. Tačiau tarę, kad ši matrica adek-
vačiai formuluoja KST tiesos sąlygas, turėtume teig-
ti, kad klaidingų KST nėra ir negali būti. Juk teiginys,
kurį gauname, sujungę du teiginius materialinės im-
plikacijos operatoriumi, yra klaidingas tik tuo atveju,
kai antecedentas yra teisingas, o konsekventas – klai-
dingas teiginys. Kadangi KST antecedentas visada yra klaidingas teigi-
nys, tai visi KST turėtų būti teisingi. O tai prieštarauja mūsų ikianaliti-
nėms intuicijoms, kurias KST tiesos sąlygų teorija turi eksplikuoti. Tačiau

A	B	$A \supset B$
t	t	t
k	t	t
t	k	k
k	k	t

² Nuo angl. *supposition* – prielaida, supozicija. Prielaidas *supposition* prasme reikia skirti nuo prielaidų *premise* prasme. Prielaidos *premise* prasme yra argumentų dalys (pre-
misos). Supozicija yra premisa, kurios tiesos vertė yra arba nežinoma, arba kuri yra
klaidinga, bet priimama *for the sake of argument* (tam, kad būtų galima suformuluoti
argumentą).

prieštaravimą ypač gerai išryškina toks atvejis: kai antecedentas yra klaidingas, tai teisinga yra ir implikacija $A \supset B$, ir implikacija $A \supset \sim B$. Taigi, laikydami materialinės implikacijos apibrėžimą KST tiesos sąlygų apibrėžimu, turėtume teigti, kad abu teiginiai yra teisingi: jeigu brėztume šį degtuką, jis užsidegtų (3); jeigu brėztume šį degtuką, jis neužsidegtų (4). Tačiau pripažinti abu šiuos teiginius lygiaverčiais negalime, nenusikalsdami savo ikianalitinėms institucijoms.

Metalingvistinėse KST teorijose³ tokie teiginiai analizuojami kaip egzistenciniai teiginiai apie tam tikrų lingvistinių objektų – teiginių ir argumentų – egzistavimą. Šiuo požiūriu, teiginys „jeigu būtų A, tai būtų B“ yra teisingas, jeigu ir tik jeigu egzistuoja dedukcinis argumentas, kuriame A drauge su tam tikra aibe teisingų premisų S griežtai implikuoja teiginį B. Aibę S sudaro nomologiniai teiginiai ir teiginiai apie relevantiškas pradines sąlygas. Teigiant trečią atvejį, jai priklauso, pavyzdžiui, tokie teiginiai: „šis degtukas yra sausas“; „šis degtukas yra deguonies prisotintoje aplinkoje“ ir pan. Adekvatus KST apibrėžimas turi nurodyti tam tikras sąlygas, kurios apdraustų nuo tokios situacijos, kai iš S ir A konjunkcijos plaukia ir B, ir $\sim B$. Tam reikia nustatyti tam tikrus formalius kriterijus, eliminuojančius iš S sudėties kai kuriuos teiginius. Tokio kriterijaus būtinumą rodo, pavyzdžiui, tokia situacija. Tarkime, kad aibės S nariu gali būti bet koks teisingas teiginys. Tada jai priklausytų ir teiginys $\sim A$. Tačiau A ir $\sim A$ konjunkcija yra priešaringa, o iš prieštaravimo plaukia bet kas, taip pat ir $\sim B$. Galų gale išaiškėja, kad tokio kriterijaus neįmanoma suformuluoti nepatenkant į *regressus ad infinitum* situaciją: adekvataus KST tiesos sąlygų apibrėžimo negalime suformuluoti, apibrėžimo definiense nepanaudodami kito KST ir t. t.⁴

³ Žr.: Chisholm R. M. The Contrary-to-Fact Conditional // Feigl H. and Sellars W. (Eds.) *Readings in Philosophical Analysis*. New York: Appleton Century Crofts, Inc., 1949. P. 482–497. Goodman N. Fact, Fiction and Forecast. New York, Indianapolis: The Bobbs-Merrill Company, Inc., 1955. P. 3–27. Dauguma svarbesnių diskusijos apie KST tekstų pakartotiniai paskelbti rinktinėje: Sosa E. (Ed.) *Causation and Conditionals*. Oxford: Oxford UP, 1975. Žr. taip pat: Jackson F. *Conditionals*. Oxford: Basil Blackwell, 1987.

⁴ Žr. Stegmüller W. *Probleme und Resultate der Wissenschaftstheorie und Analytischen Philosophie*. Bd. I. Erklärung–Begründung–Kausalität. 2. verb. und erw. Aufl. Berlin: Springer, 1983. S. 343–344.

Ontologinės KST teorijos⁵ yra vienas iš 70–80-ųjų metų filosofinės mados, vadinamos „galimų pasaulių semantika“, vaisių. Šios semantikos ištakos siekia vokiečių filosofo Gottfriedo W. Leibnizo metafiziką. G. Leibnizas teigė, kad be „mūsų“, realaus pasaulio, egzistuoja dar daugybė galimų pasaulių. Pasaulis yra galimas, jeigu jo aprašymas yra logiškai neprieštaringas. Kaip ir realiame pasaulyje, taip ir galimuose pasauliuose ne visos dalykų padėtytys gali koegzistuoti (būti koposibilios): galimi pasauliai irgi turi savo dėsninę tvarką ir vidinę darną. Be to, galimi pasauliai yra nevienodai nutolę nuo mūsų pasaulio. Vieni jų yra labiau panašūs į mūsų pasaulį, kiti – mažiau. Šių filosofijos istorijos reminiscencijų gal pakaks pagrindinei KST ontologinės teorijos idėjai suprasti: teiginys „jeigu būtų A, tai būtų B“, yra teisingas, jeigu B yra teisingas tame galimame pasaulyje, kuriame yra teisingas A ir kuris yra mažiausiai nutolęs (labiausiai panašus) nuo mūsų pasaulio. Ši „mažiausio nuotolio“ (arba didžiausio panašumo) sąlyga yra svarbiausia. Mat apskritai paėmus, bet kuriems dviems teiginiams „jeigu būtų A, tai būtų B“ ir „jeigu būtų A, tai būtų ~ B“ galima rasti po tokį galimą pasaulį, kuriame teisingas kiekvieno jų antecedentas ir konsekvantas. Kuris iš šių dviejų teiginių yra teisingas mūsų pasaulyje, priklauso nuo to, kuris iš šių galimų pasaulių yra mažiau nutolęs nuo mūsų pasaulio. Šiuo požiūriu 4-asis teiginys yra klaidingas, jeigu galimas pasaulis, kuriame šis įbrėžtas degtukas neužsidega, savo panašumu į mūsų pasaulį yra bent vienu pasauliu toliau nuo mūsų už tą galimą pasaulį, kuriame šis įbrėžtas degtukas užsidega (anot „galimų pasaulių“ semantikos, galimus pasaulius galima surikiuoti į eilę pagal jų panašumą į mūsų pasaulį laipsni).

Metalingvistinės ir ontologinės KST teorijos turi vieną bendrą prielaidą: jose KST laikomi būtent teiginiais, t. y. tokiais koceptualiniais daviniais, kurie turi savybę būti arba teisingais, arba klaidingais. Ši prie-

⁵ Žr.: Lewis D. *Counterfactuals*. Oxford: Blackwell, 1973 Stalnaker R. *A Theory of Conditionals*. In: Rescher N. (Ed.) *Studies in Logical Theory*. (American Philosophical Quarterly Monograph N. 2). Oxford: Basil Blackwell, 1968. P. 98–112.

laida atmetama supozicinėje KST teorijoje.⁶ Joje KST siūloma analizuoti kaip fragmentiškus arba kondensuotus hipotetinius argumentus. Specifinė argumentų savybė yra ne teisingumas ar klaidingumas, bet validumas⁷. Priėmus šį požiūrį, pats analizės objekto pavadinimas (kontrafaktiniai sąlyginiai *teiginiai*) darosi problemiškas⁸. Iš tos bėdos gelbsti dedukcijos teorema, kuri skelbia, kad argumentas „ A_1, A_2, \dots, A_n , vadinasi B“ yra ekvivalentiškas argumentui „ A_1, A_2, \dots, A_{n-1} , vadinasi, $A_n \supset B$ “. Tad „jeigu būtų A, tai būtų B“ pavidalo kalbinės išraiškas galime laikyti argumentų išvadomis (B), kurioms pritaikyta dedukcijos teorema, vieną iš prielaidų (A_n) įjungiant kaip antecedentą į išvados sudėtį. Dedukcijos teoremos dėka aptariamas kalbinės išraiškas ir toliau galime vadinti teiginiais, jeigu tik neužmirštame, kad tie teiginiai yra tam tikrų argumentų transformacijos produktai. Netransformuotu pavidalu aptariamos kalbinės išraiškos yra entimematiški argumentai („A, vadinasi, B“), kurių potekstėje lieka tam tikros kitos implicitiškos prielaidos, kurios drauge su A griežtai implikuoja B.

Nuo įprastų entimematiščių argumentų kontrafaktiniai argumentai skiriasi tuo, kad eksplicitiškai nurodoma premisa yra supozicija, prieštaraujanti „faktams“ arba kitoms tą supoziciją priimančio asmens turimoms nuomonėms arba tikėjimams (*belief*). Racionalaus asmens nuomonės yra tarpusavyje susijusios, koherentiškos. Todėl priėmus kontrafaktinę prielaidą A, tam asmeniui tenka revizuoti tam tikras kitas, su ja nesiderinančias nuomones, tokiu būdu atkuriant turimų nuomonių koherentiškumą. Kol nuomonių koherencija neatkurta, negalime pasakyti, kas plaukia iš A drauge su kitomis turimomis nuomonėmis. Pagrindi-

⁶ Žr.: Rescher N. Belief-Contravening Suppositions and the Problem of Contrary-to Fact Conditionals // *Philosophical Review*. 1961. Vol. 70. P. 176–196. Jo paties: *Hypothetical Reasoning*. Amsterdam: North Holland Publishing House, 1961.

⁷ Argumentai „visi žmonės yra mirtingi; Sokratas yra žmogus; vadinasi, Sokratas yra mirtingas“ ir „visos bandelės yra keptos iš smėlio; smėlis yra maistingas; vadinasi, visos bandelės yra maistingos“ yra vienodai validūs. Validų argumentą nuo nevalidaus skiria ne jo premisų ar išvados tiesos vertė, bet jo loginė forma.

⁸ Tas problemiškas ne toks ryškus anglų kalboje, nes čia analizės objektas vadinamas žodžiu *counterfactual*, kuris gali būti suprantamas ir teiginio, ir argumento prasme.

nis keblumas, susijęs su kontrafaktinėmis prielaidomis, Nicholo Rescherio manymu, tas, kad toji nuomonių koherencija gali būti atkurta daugiau nei vienu būdu. Jeigu tą koherenciją galima atkurti daugiau nei vienu būdu, tai kontrafaktinė prielaida yra nevienareikšmiška (*ambiguous*). Šią problemą gerai iliustruoja garsusis Willardo V. Quine'o pavyzdys⁹:

(5) jeigu Verdi ir Berliozas būtų tautiečiai, tai Berliozas būtų italas;

(6) jeigu Verdi ir Berliozas būtų tautiečiai, Verdi būtų prancūzas.

Negalime pasakyti, katras šių dviejų teiginių priimtinas, nes prielaida „Verdi ir Berliozas yra tautiečiai“ palieka atvirą klausimą, kurios iš dviejų jau turimų nuomonių „Berliozas buvo prancūzas“ ir „Verdi buvo italas“ turime atsisakyti. Laimė, kontrafaktinės prielaidos ne visais atvejais būna nevienareikšmiškos. Būna ir taip, kad prioritetų tvarka, atkuriant kontrafaktinės prielaidos pažeistą tikėjimų koherenciją, yra pakankamai aiški. Pavyzdžiui:

(7) jeigu medžio tankis būtų didesnis už vandens tankį, medis skęstų vandenyje;

(8) jeigu medžio tankis būtų didesnis už vandens tankį, tai medis neskęstų vandenyje.

Priėmę kontrafaktinę prielaidą „medžio tankis yra didesnis už vandens tankį“, turime pasirinkti, katros iš dviejų jai prieštaraujančių teiginių turime atsisakyti:

(9) Visi daiktai, kurių tankis yra didesnis už vandens tankį, skęsta vandenyje.

(10) Jokie mediniai daiktai neskęsta vandenyje.

Aukojame 10-tą, o ne 9-tą, ir todėl teigiame 7-tą, o ne 8-tą. Taip yra todėl, kad 9-tas yra nomologinis teiginys, o 10-tas – akcideninė generalizacija. Jeigu reikėtų rinktis tarp dviejų nomologinių teiginių, tai paaukoti turėtume tą, katras yra ne toks fundamentalus.

⁹ Žr.: Quine W. V. *Methods of Logic*. 3rd ed. London and Henley: Routledge and Kegan Paul, 1974. P. 1978. P. 21.

Taigi galime išskirti bent dvi KST atmainas: grynai hipotetinius (arba spekuliatyvius) ir nomologiškus KST. Antruju atveju, atkurdami kontrafaktinės prielaidos pažeistą tikėjimų koherentiškumą, turime tam tikrą objektyvų orientyrą – nomologinį teiginį. Vadovaujamės koherencijos atkūrimo principu, kuris draudžia atmesti nomologinį teiginį, leisdamas revizuoti tik nenomologinius tikėjimus. Tokiame kontekste kontrafaktinė prielaida gali būti vienareikšmė, o asertabilūs KST – gali būti atskirti nuo neasertabilių. Kai kvalifikuojame 1-ą ir 3-ą teiginius kaip pagrįstus arba asertabilius, o 2-ą ir 4-ą atmetame kaip nepagrįstus, vadovaujamės šiuo principu ir remiamės tam tikrais nomologiniais teiginiais¹⁰. Užtat grynai hipotetiškų KST (žr. 5-tą ir 6-tą) atveju neturime jokių objektyvių orientyrų, kuriais galėtume vadovautis, atkurdami kontrafaktinės prielaidos sujauktą tikėjimų koherenciją ir atskirdami asertabilius KST nuo neasertabilių. Tokiame kontekste kontrafaktinių prielaidų nevienareikšmiškumas yra neįveikiamas. Todėl

10. Verta pridurti, kad vien nomologinių teiginių nepakanka, kad atskirtume pagrįstus (asertabilius) KST nuo nepagrįstų (neasertabilių). Pvz., tam, kad iš kontrafaktinės prielaidos (11) „šis degtukas yra įbrėžtas į specialiu mišiniu padengtą paviršių“ padarytume išvadą (12) „šis degtukas užsidegė“, nepakanka vien nomologinio teiginio (13) „visi sausi degtukai, kurie deguonies prisotintoje aplinkoje yra brėžiami į specialiu mišiniu padengtą paviršių, užsidega“. Visą tikėjimų, į kuriuos tenka atsižvelgti, priėmus kontrafaktinę supoziciją (11), korpusą sudaro šie teiginiai:

(13) (žr. aukščiau);

(14) šis degtukas yra sausas;

(15) šis degtukas yra deguonies prisotintoje aplinkoje;

(16) degtukas nėra brėžiamas į specialiu mišiniu padengtą paviršių;

(17) degtukas nedega.

Priimdami (11), atmetame (16). Tačiau (12) yra tik vienas iš trijų, kuriuos galime išvesti iš (13) ir (11). (12) plaukia iš nurodyto tikėjimų korpuso, jeigu paliekame galioje (14) ir (15). Jeigu (17) ir (15) paliekame galioje, tai (pataisytas) tikėjimų korpusas implikuoja (18) „degtukas nėra sausas“. Jeigu lieka galioti (17) ir (14), tai išvada yra (19) „šio degtuko aplinkoje nėra deguonies“. Taigi priklausomai nuo to, kokiomis pagalbinėmis hipotezėmis nuspręsimė remtis, kontrafaktinės prielaidos (11) ir nomologinio teiginio (13) pagrindu galime suformuluoti net tris KST: (20) jeigu šį degtuką brėžtume į specialiu mišiniu padengtą paviršių, jis užsidegtų; (21) jeigu šį degtuką brėžtume į specialiu mišiniu padengtą paviršių, tai jis nebūtų sausas; (22) jeigu šį degtuką brėžtume į specialiu mišiniu padengtą paviršių, tai jo aplinkoje nebūtų deguonies.

Teigimys (20) yra asertabilus arba pagrįstas tik tuo atveju, jeigu priimamas nomologinis teigimys (13) ir pagalbinės hipotezės (14) ir (15). Žr.: Stegmüller W. Op. cit. S. 378–379.

čia KST yra grynai spekuliatyvūs. Šio tipo KST pavyzdžiais gali būti ir tokie teiginiai:

(23) Jeigu šis katinas pavirstų šunimi, tai jis lotų;

(24) Jeigu šis katinas pavirstų šunimi, tai jis kniauktų;

(25) Jeigu Šiauliai būtų Suvalkijoje, tai Šiauliai būtų Lietuvos pietuose;

(26) Jeigu Šiauliai būtų Suvalkijoje, tai Suvalkija būtų Lietuvos šiaurėje.

Šią glaustą KST teorijų apžvalgą būtina užbaigti pastaba, kad supozicinės teorijos kontekste KST tiesos sąlygų klausimas nekliamas. Jos objektas yra ne teiginiai, o racionalios nuomonės, tikėjimai (*belief*). Šios teorijos kontekste gali būti keliamas tik klausimas apie kontrafaktinių teiginių asertabilumo, pagrįstumo (*plausibility*) sąlygas. Keldami klausimą apie teiginio tiesos sąlygas, klausiamo apie tam tikras objektyvias jo savybes. Tare, kad KST turi tiesos sąlygas, kartu priiame požiūrį, kad kiekvienas KST yra arba teisingas, arba klaidingas, nepriklausomai nuo to, ar žinome būdą, kaip jį verifikuoti. Juk gali būti taip, kad tam tikro KST konsekvantą galima išvesti iš to teiginio antecedento ir tam tikros, šiuo metu dar neatrastos, teorijos konjunkcijos. Pavyzdžiu gali būti toks teiginys:

(27) Jeigu Jonas išvyktų į kosminę kelionę ir keliautų greičiu, artimu šviesos greičiui, tai jis pasentų mažiau negu Žemėje likę jo giminaičiai.

KST tiesos vertės teorijų požiūriu, tas teiginys buvo teisingas ir tuo atveju, jeigu buvo išsakytas XVIII ar XIX amžiuje, kai dar nebuvo atrasta bendroji reliatyvumo teorija, kuri jį pagrindžia. Nors ir teisingas, XIX amžiuje jis nebuvo tikėtinas arba asertabilus. Keldami klausimą apie teiginio asertabilumo sąlygas, klausiamo apie pagrindus, kurie yra būtini ar pakankami, kad racionalus asmuo tą teiginį įjungtų į savo tikėjimų korpusą.

Svarstant KST vaidmenį istoriografijoje, tikslinga apsiriboti KST asertabilumo sąlygų problema. „Aš manau, kad dirbančiam istorikui rūpi tik asertabilumo sąlygos (...). Lemiamas dalykas yra tai, kad kontrafak-

tiniai teiginiai turi būti paaiškinti tam tikros *surimos* (*vorhandene*) teorijos T terminais, kuria autorius galėtų paremti savo teiginį, jeigu to iš jo būtų pareikalauta. Aš manau, kad taip daryti yra prasminga, kai turime reikalo su kontrafaktiniais teiginiais istorijoje. Tai, kad egzistuoja tam tikra teorija, kuri galėtų pagrįsti išvadą, bet gal yra niekam nežinoma ir nesuprantama, – yra visiškai irelevantiškas dalykas šiuo metu vykstančiam istorijos tyrimui.¹¹

Iš „dirbančių istorikų“ ir istorijos filosofų netrūksta tokių, kurie manė ar mano, kad bet kokie KST yra grynai spekuliatyvūs ir beprasmiški. Tokį požiūrį reiškė J. G. Herderis, L. von Ranke, K. Hampe: „istorija nežino jokio „jeigu“.¹² Labai būdinga, kad tokio tipo pažiūros labiau būdingos istorikams, priklausantiems vadinamajai istoristinei istoriografijai, taip pat filosofiniams jos ideologams.¹³ Istoriografinis istorizmas istorijos mokslškumą tapatina su faktografiniu tikslumu, kurį garantuoja griežta filologinė šaltinių kritika, ir skeptiškai žiūri į teorinio istorijos procesų modeliavimo galimybes. Tačiau nuoseklus šio požiūrio taikymas reikštų istoriografijos redukciją į istorijos faktų kroniką. Iš tikrųjų ir istoristinė istoriografija yra kai kas daugiau negu kronika, kadangi turbūt nerasime istorijos veikalo, kuriame visai nebūtų vaizduojamų įvykių bei procesų priežasčių analizės, taip pat teiginių apie jų istorinę reikšmę. Kartu tezė, kad istorija nežino jokio „jeigu“, yra tiesiog neadekvačios metodologinės savimonės vaisius. Mat kiekvienas priežastinis teiginys „A yra (buvo) B priežastis“ implikuoja KST „jeigu nebūtų buvę A, tai nebūtų buvę ir B“. Išsakydami priežastinį teiginį, kartu implicitiškai priimame ir jį visada kaip kokį šešėlį palydintį kontrafaktinį teiginį. Tai suprantama, prisiminus klasikinę D. Hume'o priežastingumo analizę, kur jis tapatinamas su dėsningumu, t. y. reguliaraus ir uni-

¹¹ Elster J. *Logik und Gesellschaft. Widersprüche und mögliche Welten*. Frankfurt am Mein: Suhrkamp, 1981. S. 276.

¹² Hampe K. *Geschichte Konradins von Hohenstaufen*. 3. Aufl. 1942. Cit. pagal: Demandt A. *Ungeschehene Geschichte. Ein Traktat über die Frage: Was wäre geschehen wenn...?* 2. verb. Aufl. Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 1986. S. 9.

¹³ Žr.: Norkus Z. *Istorika. Istorinis įvadas*. Vilnius: Taura, 1996. P. 38–42, 74–76.

versalaus A ir B ryšio, sąvoka. Nomologinis teiginys apie šį ryšį yra būtinas ir priežastinio teiginio, ir jo implikuojamo KST pagrindas. Jeigu tikėjimų korpuse tam tikras priežastinis teiginys yra vienareikšmis, tai tas korpusas yra pakankami koherentiškas ir „šešėlinio“ istorinio KST (IKST) vienareikšmiškumui garantuoti. Jeigu tame korpuse yra pakankami duomenų priežastiniam teiginiui pagrįsti, tai tie patys duomenys pakankami ir šešėlinio IKST asertabilumui. Kuo labiau analitišką, prisotintą kauzalinės analizės įvykių vaizdą istorikas pateikia, tuo ilgesnis ir ryškesnis jo pateiktos analizės virtualinis šešėlis, kurį sudaro jo kauzaliųjų teiginių implikuojami KST.

Bene pirmasis į tą aplinkybę, kad istorikas negali išvengti kontrafaktinių teiginių, jeigu jis imasi analizuoti tam tikro reiškinio priežastis, dėmesį atkreipė Maxas Weberis. Jis rašė: „tam, kad perprastume realius kauzaliuosius ryšius, *mes konstruojame nerealius*.“¹⁴ Tokia konstrukcija (dažniausiai implicitiška) ypač būdinga istorikų svarstymamas apie lyginamąją kelių tam tikro įvykio priežasčių reikšmę. Tą patį istorikas daro, skirdamas „tikrąsias“ įvykių priežastis nuo jų dingsčių, priskirdamas istoriniams veikėjams atsakomybę už tam tikrus įvykius ir pan. Iš tikrųjų, laikydami tam tikrą istorinį veikėją kaltu dėl tam tikro įvykio (arba, atvirkščiai, priskirdami jam tam tikrus nuopelnus), kartu darome kontrafaktinę supoziciją, kad be jo veiksmų tas įvykis nebūtų įvykęs; skirdami įvykio „dingstį“ ir priežastį, suponuojame, kad tas įvykis „vis tiek“ būtų įvykęs ir tuo atveju, jeigu nebūtų įvykęs „dingstimi“ vadinamas įvykis. O istoriko teiginį „A buvo svarbesnė C priežastis, negu B“ galima išanalizuoti tokiu būdu¹⁵:

¹⁴ Weber M. *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. 7 Aufl. Tübingen: Mohr, 1988. S. 287.

¹⁵ Čia maksimaliai supaprastintu pavidalu pateikiama tokio teiginio analizė, plėtojama M. Hammondo, R. Martino, A. Porko darbuose. Žr.: Hammond M. *Weighting Causes in Historical Explanations // Theoria*. 1977. Vol. 43. P. 103–128; Martin R. *Causes, Conditions and Causal Importance // History and Theory*. 1982. Vol. 21. P. 53–74; Jo paties: Martin R. *The Past Within Us. An Empirical Approach to Philosophy of History*. Princeton: Princeton UP, 1989. P. 53–84; Pork A. *Assessing Relative Causal Importance in History // History and Theory*. 1985. Vol. 24. P. 62–69.

(a) A ir B buvo C priežastys;

(b) jeigu nebūtų buvę A, tačiau būtų B, būtų įvykęs D, kuris nuo C skirtųsi labiau už E, kuris įvyktų nesant B, tačiau esant A.

Kaip iliustraciją galime panaudoti pavyzdį, analizuojamą anksčiau cituotame M. Weberio straipsnyje. Po 1848 m. vasarį Paryžiuje įvykusios revoliucijos, nuvertusios nuo sosto Burbonų dinastijos Orleanų atšaką, 1848 m. kovo mėn. revoliucija išplieskė Vokietijoje. Ji prasidėjo barikadų mūšiais Berlyne 1848 m. kovo 18 d. Barikadų statyba mieste prasidėjo iškart po to, kai nuaidėjo du šūviai Pilies aikštėje (*Schlossplatz*). Ką reiškia istoriko teiginys, kad revoliucija Prancūzijoje buvo svarbesnė revoliucinių įvykių Berlyne priežastis už tuos du šūvius Pilies aikštėje? Tas teiginys reiškia, kad kontrafaktinė, įsivaizduojama įvykių eiga Vokietijoje 1848 m. kovo mėn. kur kas smarkiau būtų skyrusis nuo faktinės tuo atveju, jeigu 1848 m. kovo mėn. Luji Pilypas tebesėdėtų Prancūzijos soste, o Berlyne kovo 18 d. Pilies aikštėje būtų porą kartų iššauta, negu tuo atveju, jeigu revoliucija Prancūzijoje būtų įvykusi, bet Berlyne 1848 m. kovo 18 d. nebūtų buvę šaudoma. Jeigu 1848 m. kovo mėn. Paryžiuje tebebūtų buvę ramu, tai kam nors pašaudžius Pilies aikštėje, revoliucija nebūtų prasidėjusi. Kita vertus, po revoliucijos Prancūzijoje revoliucija Vokietijoje būtų kilusi ir tuo atveju, jeigu minėtų šūvių nebūtų buvę. Tai nereiškia, kad tie šūviai nepriklauso revoliucijos priežasčių kompleksui. Jos buvo jo dalys, bet tik kaip antraeilės arba trečiaeilės priežastys. Jeigu tų šūvių nebūtų buvę, tai revoliucija Vokietijoje vis tiek būtų prasidėjusi, bet galbūt keliomis valandomis, dienomis ar savaitėmis vėliau, tačiau sunku įsivaizduoti revoliuciją Vokietijoje 1848, 1849 m. ar vėliau be pavyzdžio ir postūmio revoliucijos Prancūzijoje pavidalu.

Tradicinėje istorinėje istoriografijoje kontrafaktiniai teiginiai paprastai lieka istoriko darbo galutinio produkto – teksto – loginėje infrastruktūroje. Jie glūdi tame tekste istoriko priežastinių teiginių loginių implikacijų pavidalu, neformuluojami ir nesvarstomi eksplacitiškai. Jų tematizacija ir analizė nesiderina su tokiam tekstui būdinga stilistika ir estetika. Tradicinei istoriografijai būdingas tekstas yra pasakojimas, o

virtualinė istorija negali būti papasakota. Pasakojimui būtini dokumentiniai duomenys. Juos panaudodamas, istorikas ir sukuria „realybės efektą“ (R. Barthes), t. y. įspūdį, kad jis vaizduoja praeitį, kokia ji „iš tikrųjų buvo“. Apie virtualinę istoriją, taip pat kaip ir apie ateities įvykius, galime spręsti tik iš konceptualinių duomenų, analizuodami logines priimtų teiginių implikacijas. Kadangi istoristinei historiografijai sisteminga priežastinė analizė nebūdinga, tai joje aptinkamų priežastinių teiginių kontrafaktinės implikacijos lieka fragmentiškos, nesudarydamos rišlaus vaizdo. „Skirtingai nuo iš tikrųjų įvykusios istorijos, tos istorijos, kurios neįvyko, neturi jokio vidinio sąryšio. Jos panašios į Saulės vainiką aplink įvykusią istoriją, jos išsiveržia iš tikrosios istorijos kaip protuberancai ir kažką mums praneša apie tai, kas yra jos viduje.“¹⁶

Jeigu tradicinis istorikas vis dėlto nori sujungti nerealizuotas, „objektyvias galimybes“ (M. Weberio terminas) bent kiek vientisu ryšiu, vaizduodamas jas kaip tam tikros nerealizuotos istorinės alternatyvos aspektus, tai jis gali remtis tik istorinėmis analogijomis. Iš tikrųjų taip ir būna tais atvejais, kai tradiciniai istorikai įsidrąšina nusakyti tas alternatyvas ne vien negatyviais terminais. Senovės istorikas Eduardas Meyeris svarstė¹⁷ apie objektyviai galimas graikų pralaimėjimo karuose su persais pasekmes ir teigė, kad šiuo atveju dominuojančiu sluoksniu graikų visuomenėje būtų tapę žyniai, o graikų poliai būtų virtę teokratinėmis valstybėlėmis. Savo teiginius E. Meyeris grindė tuo, kad nukariautuose kraštuose persai ieškojo sąjungininkų tarp nukariautų tautų žynių, su jų pagalba tas tautas domestikuodami, pacifikuodami ir depolitizuodami. Pavyzdžiu gali būti persų politika senovės žydų dvasininkijos atžvilgiu ir jos pasekmės. Tarybinėje historiografijoje buvo diskutuojama apie du alternatyvius carinės Rusijos žemės ūkio kapitalistinės rai-

¹⁶ Demandt A. *Ungeschehene Geschichte*. S. 131–132.

¹⁷ Žr.: Meyer E. *Geschichte des Altertums*. Bd. 3. Stuttgart: J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger, 1901. S. 420, 444–448. E. Meyerio koncepciją glaustai referuoja ir analizuoja M. Weberis. Žr.: Weber M. *Op. cit.* S. 273–277.

dos kelius – „prūsiškąjį“ ir „amerikinį“.¹⁸ Spręsti apie tai, kas būtų buvę, jeigu vienas iš XVII–XVIII a. Rusijoje vykusių kazokų ir valstiečių sukilimų (pvz., Stepano Razino) būtų pasibaigęs pergalingai, galime pasiremdami analogija su Bogdano Chmelnickio Ukrainos kazokų valstybės santvarka.¹⁹ Visais šiais ir panašiais atvejais istorikų teiginių apie nerealizuotus alternatyvius istorijos raidos „scenarijus“ patikimumas priklauso nuo faktorių, kurie lemia indukcinių išvadų pagal analogiją patikimumą. Kuo panašesnės dvi šalys ir jų vystymosi raida iki tam tikros „istorinės kryžkelės“, tuo patikimesnį „prarastos“ ar „išvengtos“ ateities vaizdą duoda faktinė šalies–antrininkės raida. Estijos ar Latvijos socialinė ekonominė ir demografinė raida bei jos rezultatai duoda pakankamai patikimą vaizdą tos ateities, kuri laukė Suomijos, jeigu 1940 m. Stalinas būtų nusprendęs tęsti „Žiemos karą“ iki visiškos Suomijos okupacijos. Neturėdamas tokių „paralelinių atvejų“, tradicinis istorikas elgiasi teisingai, vengdamas detalesnės alternatyvių „istorijos scenarijų“ konstrukcijas. Galų gale tokių konstrukcijų patikimumas visiškai priklauso nuo jo nomologinių žinių kiekybės ir kokybės. Tradicinėje istoriografijoje istoriko parankinę nomologinių žinių atsargą sudaro kasdienės patirties, „sveiko proto“ apibendrinimai, kurių nepakanka sistemingai priežastinei makrosocialinių procesų, pranokstančių kasdienės patirties horizontą, analizei.

Tirti procesus, o ne įvykius, argumentuoti ir įrodinėti, o ne pasakoti, konstruoti eksplicitiškai suformuluotus socialinių procesų kauzalius

¹⁸ Žr.: Ковальченко И. Д. *Методы исторического исследования*. М.: Наука, 1987. С. 88–91, 408–410; jo paties: О моделировании исторических явлений и процессов // *Вопросы истории*. 1978. № 8. С. 72–93; jo paties: Столыпинская аграрная реформа (Мифы и реальность) // *История СССР*. 1991. № 2. С. 52–72. Pastarajame straipsnyje I. Kovalčenko, kuris kontrafaktines konstrukcijas vadina „imitaciniais-prognostiniais modeliais“, svarsto ir tokius klausimus: (1) kiek Rusijoje 1912 m. būtų buvę pasiturinčių valstiečių (%), jeigu Stolypino žemės ūkio reforma būtų neįvykusi? (2) Kiek Rusijoje 1920 m. būtų buvę pasiturinčių valstiečių, jeigu reformos nebūtų nutraukęs Pirmasis pasaulinis karas?

¹⁹ Žr.: Мавродин В. В. По поводу характера и исторического значения крестьянских войн в России // *Крестьянские войны в России XVII–XVIII веков: проблемы, поиски, решения*. Москва, 1974. № 43–45.

modelius reikalauja modernistinė istoriografija, kuri istorijos mokslo perspektyvas sieja su istorijos transformacija iš „minkšto“, humanitarinio į „kietą“, matematizuotą socialinį mokslą.²⁰ Sėkmingiausiai šį idealą sekasi įgyvendinti tai kiekybinės (kitaip – kliometrinės) istoriografijos kryptčiai, kuri vadinama „naująja ekonomine“ arba tiesiog „ekonometrine istorija“.²¹ Ji užgimė 60-aisiais metais JAV, pritaikius ekonometrinius metodus istorinei statistinei medžiagai analizuoti ir panaudojus mikroekonominės ir makroekonominės teorijas praėjusiuose ekonominių procesų modeliams konstruoti. Toks modelis yra matematinė lygtis arba lygčių sistema, kurioje nurodomi funkciniai ryšiai tarp į tas lygtis įeinančių kintamųjų. Turint tokį modelį, kuriame *adekvačiai* specifikuoti relevantiški kintamieji ir jų ryšiai, pasakyti, kas būtų buvę, jeigu kai kurių kintamųjų įverčiai būtų buvę kitokie, negu iš tikrųjų buvo, nėra problemiščiau, negu pasakyti, kiek padidėtų dujų slėgis balione, dujų temperatūrai padidėjus nuo 15°C iki 25°C (jeigu žinoma, koks jų slėgis ir tūris). Ir matematinio fizikinės sistemos, ir matematinio ekonominės sistemos modelio atveju, „jeigu žinomos teisingos deskriptyvinės lygtys, tai suformuluoti kontrafaktinį teiginį reiškia apskaičiuoti priklausomų kintamųjų įverčius, kurie atitinka specifikuotus nepriklausomų kintamųjų įverčius“.²²

Klasikiniu kontrafaktinių konstrukcijų panaudojimo ekonometrinėje istorijoje pavyzdžiu jau gali būti pavadinta amerikiečių istoriko R. Fogelio atlikta geležinkelių tiesimo poveikio JAV ekonomikos raidai 1840–1890 m. analizė. Fogelis kritikuoja kažkada ekonominėje istorijoje dominavusį požiūrį, kad geležinkelio išradimas ir panaudojimas buvo pagrindinė JAV ekonomikos spartaus augimo XIX amžiuje priežastis. Jis klausia, koks būtų buvęs 1890 m. JAV bendrasis nacionalinis produktas, jeigu tais metais šalyje vis dar nebūtų buvę geležinkelių? Atsakydamas į šį klausimą, jis skiria pirminį ir antrinį geležinkelių poveikį šalies eko-

²⁰ Žr.: Norkus Z. Op. cit. P. 160–161.

²¹ Žr.: *ibidem*. P. 170–174.

²² Fogel R. W. *Historiography and Retrospective Econometrics // History and Theory*. 1970. Vol. 9. No. 3. P. 259.

nomikai. Pirminis – tai geležinkelių poveikis ekonomikai mažinant transporto kaštus ir tokiu būdu garantuojant didesnes ar mažesnes socialines santaupas (*social saving*). Antrinį poveikį geležinkeliai daro, veikdami geografinę ekonomikos struktūrą bei pramonės produkcijos (visų pirma, metalurgijos ir mašinų gamybos) ir darbo jėgos paklausą. Aptardamas pirminį geležinkelių poveikį, Fogelis skiria transporto kaštus, susijusius su tarpregioniniais pervežimais ir su pervežimais regionų viduje. Fogelis nurodo, kad absoliuti dauguma tų tarpregioninių krovinių, kurie 1890 m. buvo gabenami geležinkeliu, galėjo būti gabenami ir vandens keliais, kur transporto kaštai nebuvo didesni už transportavimo geležinkeliu kaštus. Kitaip yra su pervežimais regionų viduje, kur, nesant geležinkelių, kroviniai turėjo būti gabenami kur kas brangesniu furgonų transportu. Dėl didesnių transporto kaštų 24 proc. visų žemės plotų, kurie 1890 m. buvo dirbami, hipotetinėje 1890 m. JAV ekonomikoje be geležinkelių žemės ūkio gamyba nebūtų vykusį, nes ten ji būtų buvusi nerentabili (tiems 24 proc. Fogelis priskiria 1890 m. dirbamos žemės plotus, kurie buvo daugiau nei per 45 mylias nutolę nuo vandens kelio). Kadangi žiemą vandens keliai užšąla, tai kontrafaktinėje 1890 m. ekonomikoje būtų reikėję daugiau sandėlių, taip pat didesnių žiemos atsargų žemės ūkio produkcijos rinkose. Ir vis dėlto „socialinės santaupos“, kurias davė geležinkelių transportas, nebuvo tokios jau ir didelės. Visą suskaičiavęs, Fogelis teigia, kad kontrafaktinėje 1890 m. JAV ekonomikoje be geležinkelių bendrasis nacionalinis produktas būtų buvęs tik kokiais 5 proc. mažesnis už faktinį. Fogelis savo rezultatą laiko pakankamu tradiciniam požiūriui paneigti.

²³ Žr.: Fogel R. W. *Railroads and American Economic Growth: Essays in Econometric History*. Baltimore: John Hopkins Press, 1964. Labiau ar mažiau detalizuotų kontrafaktinių scenarijų panaudojimo ekonominėje istorijoje pradžią padarė Johnas W. Meyeris, nagrinėdamas klausimą apie eksporto įtaką Didžiosios Britanijos pramonės produkcijos dinamikai. Žr. Meyer J. R. An Input–Output Approach to Evaluating the Influence of Exports on British Industrial Production in the late 19th century // *Explorations in Entrepreneurial History*, 1955. Vol. 8. Esminį vaidmenį tokie scenarijai vaidina ir kadaise karštai diskutuotame K. Fogelio ir Stanley’ Engermano veikalė apie vergovės poveikį JAV Pietų ekonominei raidai. Žr.: Fogel R. W., Engerman S. *Time on the Cross*. Boston: Little, Brown, 1974.

Kontrafaktinių teiginių ekonometrinėje istorijoje pagrįstumas arba asertabilumas iš esmės priklauso nuo ekonometrinių modelių, kurių kontekste jie formuluojami, empirinio adekvatumo. Jie patikimi ne daugiau, bet ir ne mažiau už šiuos modelius. Lieka klausimas, „kada ekonomistas turi teisę teigti, kad jo ekonominis modelis yra naudinga realybės aproksimacija?“²⁴ Peteris D. McClellandas atsako į jį taip: „Kuo paprastesnis yra nagrinėjamas kauzalinis procesas; kuo mažiau tokių kauzalinų jėgų, kurių relevantiškumas yra akivaizdus, bet į kurias neatsižvelgiama; kuo trumpesnis laiko tarpas; kuo mažesni yra nagrinėjami pokyčiai; kuo labiau analizė priklauso nuo apytikrių (*rough*), o ne nuo tikslų dydžių specifikacijos, – tuo labiau tikėtina, kad ir ekonomistai, ir istorikai laikys kauzalinį aiškinimą ir su juo asocijuotus kontrafaktinius teiginius racionaliais (*reasonable*)“.²⁵ Jeigu tam tikru ekonominiu modeliu paremtos prognozės pasitvirtina, tai galime neabejoti ir iš to modelio išplaukiančiais kontrafaktiniais teiginiais apie nerealizuotas praeities galimybes. Galų gale mūsų teiginiai apie nerealizuotas būtosios ateities galimybes yra ne daugiau (bet ir ne mažiau) patikimi už teiginius apie mūsų pačių ateitį. „Nežinios šydas“ abiem atvejais yra vienodai skaidrus ar neskaidrus.

Esminis veiksnys to šydo skaidrinimui yra empirinio mokslo pažanga: tai procesas, kuriame teorijos su didesne aiškinamąja ir predikcine galia išstumia teorijas, kurių ši galia yra menkesnė. Būtent galimybė pasiremti neoklasikine ekonomine teorija leidžia ekonometriniam istorikams taip gerai orientuotis virtualinės istorijos erdvėje. Ir būtent todėl, kad tokių solidžių nomologinių žinių stokoja kiti socialiniai mokslai bei istorijos šakos, ekonominės istorijos pasiekimai šioje srityje yra neprilygstami. Ar tai reiškia, kad asertabilių kontrafaktinių teiginių kiekybė ir kokybė yra vienareikšmiška empirinės socialinės teorijos pažangos funkcija?

²⁴ McClelland P. D. *Causal Explanation and Model Building in History, Economics and the New Economic History*. Ithaca and London: Cornell UP, 1975. P. 167.

²⁵ *Ibidem*. S. 167–168.

Svarstydamas šį klausimą, norvegų filosofas Jonas Elsteris formuluoja vadinamąjį „pagrindinį kontrafaktinių teiginių paradoksą“ (*basic paradox of counterfactuals*). Elsteris teigia, kad kiekviena teorija kontrafaktinių teiginių atžvilgiu atlieka dvi funkcijas. Viena vertus, ji yra tas objektyvus orientyras, kuriuo vadovaujamosi atkuriant kontrafaktinės supozicijos pažeistą tikėjimų korpuso koherentiškumą. Šiuo atveju ji yra filtras, atskiriantis teisėtas supozicijas nuo neteisėtų, ir kartu prasmingus KST – nuo beprasmiškų, arba absurdiškų.²⁶ Kita vertus, teorija yra tas pagrindas, kuriuo remiamės, iš kontrafaktinio antecedento išvesdami jo konsekventą. Kuo didesnis teorijos empirinis turinys, tuo turiningesnės ir tikslesnės „būtosios ateities“ prognozės, kurias galima remiantis padaryti. Tačiau, kita vertus, kuo teorija turiningesnė, tuo siauriau ji apriboja teisėtų kontrafaktinių supozicijų diapazoną.

„Svarbiausias dalykas yra tas, kad teorija yra ne vien tik instrumentas, kuris leidžia išvesti hipotetinį konsekventą iš hipotetinio antecedento: ji yra taip pat ir filtras paties antecedento priėmimui arba atmetimui.“²⁷ „Asertabilus kontrafaktinis teiginys (*successful counterfactual*) reikalauja deliktaus balanso: mums reikia teorinių žinių, kurių pakaktų nustatyti konsekvento tiesos vertę, tačiau ne tiek daug, kad pavojuje atsidurtų antecedento teisėtumas.“²⁸ Kuo silpnesne teorija naudojames, tuo daugiau teisėtų kontrafaktinių klausimų galime suformuluoti, į kuriuos negalime atsakyti. Kuo mūsų teorija stipresnė, tuo daugiau kontrafaktinių klausimų, į kuriuos galime atsakyti, tačiau tuo mažiau lieka kontrafaktinių klausimų, kuriuos galime prasmingai kelti.

Elsterio formuluojamas keblumas būtų vertas didesnio dėmesio, jeigu istorijos mokslas jau dabar galėtų remtis tokia empirine socialine teorija, kuri galėtų endogenizuoti visas pradines sąlygas, į kurias būtina atsižvelgti, tą teoriją naudojant aiškinimui, numatymui ir kontrafaktinių supozicijų sekmenų dedukcijai. Tokia teorija pajėgtų tas pradines

²⁶ Plg. KST (3) ir (4) ir (5), (16), (23)–(26) (žr. aukščiau).

²⁷ Elster J. *Logik und Gesellschaft*. S. 280–281.

²⁸ Elster J. Some Conceptual Problems in Political Theory. In: Barry B. (Ed.) *Power and Political Theory. Some European Perspectives*. London: John Wiley, 1976. P. 254.

sąlygas paaiškinti. Iš tikrųjų tokių teorijų nėra. Tas tinka ir pačiai pajėgiausiai šiuo metu žinomai socialinei teorijai – neoklasikinei ekonomikai. Aiškinimuose ir numatymuose, paremtuose šia teorija, vartotojų preferencijos, technologija, taip pat instituciniai veikėjų veiksmų koordinacijos rėmai yra egzogeniškos, šios teorijos priemonėmis nepaaiškintamos sąlygos. Todėl „pagrindinis kontrafaktinių teiginių paradoksas“ yra irelevantiškas šiuo metu egzistuojančio socialinio mokslo ir istoriografijos atžvilgiu. Kaip teisingai pastebi Peteris Morrissas,²⁹ kai skiriame teisėtus (prasmingus) ir neteisėtus KST ir kai išvedame iš KST antecedento jo sekmenį, paprastai naudojames ne ta pačia, bet dviem ar daugiau skirtingų teorijų: jeigu tai iš viso yra teorijos, o ne nomologinės generalizacijos, apibendrinančios kasdienę patirtį.

²⁹ Žr.: Morriss P. *Power: a Philosophical Analysis*. Manchester: UP, 1987. P. 217–218.